

Ks. MARCIN BIDER¹

UWS SIEDLCE

**ZAKAZ WSTĘPU KOBIEC (ἄβατον) NA GÓRĘ ATHOS
W BIZANTYJSKIM PRAWIE KANONICZNYM (IX-XIX W.).
STUDIUM HISTORYCZNO-PRAWNE**

Treść: Wstęp: „Ogród Dziewicy”; 1. *Status quaestionis*; 2. Etymologia ἄβατος/ἄβατον; 3. Prawodawstwo wczesnego monastycyzmu bizantyńskiego; 4. Prawodawstwo justyniańskie; 5. Prawodawstwo kościelne; 6. Prawodawstwo góry Athos; 7. Granice góry Athos; 8. Historyczna obecność kobiet; Zakończenie; Summary: *Inaccessibility for women (ἄβατον) to Mount Athos in Byzantine canon law (9th-19th centuries). A historical and legal study*; Bibliografia.

Słowa kluczowe: idiorytmiczny, cenobityczny, typikon, Elia Galia Placydia, Meteory, *σιγίλλιον*, Stefan Uroš IV Dušan, Mara Branković.

Keywords: idiorhythmic, cenobitic, typikon, Elia Galla Placydia, Meteora, *Σιγίλλιον*, Stefan Uros IV Dusan, Mara Brankovic.

Wstęp: «Ogród Dziewicy»

Interesującym na wstępie tych rozważań będzie prześledzenie stosunku mnichów Athonitów do kobiet. Mnisi odwołują się do idei szczególnego wybrania góry Athos² przez Najświętszą Maryję Pannę, która mnichów otacza szczególnym

¹ Autor, prezbiter diecezji siedleckiej, adiunkt w Instytucie Nauk o Polityce i Administracji na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu w Siedlcach. ORCID: 0000-0001-9446-1753. Adres do korespondencji: marcin.bider@uws.edu.pl.

² Góra Athos, Święta Góra, międzynarodowa republika mnichów bizantyjskich, położona jest na Półwyspie Athos, który jest jednym z trzech najbardziej wysuniętych na wschód spośród trzech ramion Półwyspu Chalcydyckiego. Nazwa półwyspu (długość ok. 50 km, szerokość

swym patronatem³. Zasadniczym tekstem, na którym opiera się idea szczególnego wybrania Athosu przez Najświętszą Dziewicę jest późno-bizantyjski apokryf, którego powstanie w monasterze Iwiron (*Ιερά Μονή Ιβήρων*) datuje się na okres poprzedzający XIV-XV wiek. Według tego apokryfu Najświętsza Dziewica podróżowała statkiem, aby odwiedzić św. Łazarza, biskupa Kition (dzisiejsza Larnaka) na Cyprze. Podczas gwałtownej morskiej burzy Najświętsza Maryja Panna i św. Jan Apostoł zostali zmuszeni do zacumowania u brzegów Athosu. Matka Boża uroczyście obwieściła wyznawcom Apolla dobrą nowinę o narodzinach Jezusa Chrystusa i zdziałanych przez Niego cudach; okoliczni mieszkańcy oddali Jej cześć i przyjęli chrzest święty. W ten sposób ten ziemski skrawek Hellady został nazwany „Ogrodem Dziewicy”, który stał się miejscem błogosławionym i przeznaczonym dla mnichów poszukujących zbawienia. Następnie tę piękną bizantyjską tradycję przyjęła słowiańska literatura⁴.

Stąd Grzegorz Palamas († 1359) pisał, że „w Europie jest góra, bardzo wysoka i piękna, która rozciąga się na południe i wrzyna się bardzo głęboko w morze. To góra, którą [Ja: Najświętsza Maryja Panna] wybrałam z całej ziemi i postanowiłam uczynić z niej krainę zamieszkałą przez społeczność mnichów. Ustanowiłam ją, aby odtąd była moją rezydencją; z tego też powodu ludzie będą ją

ok. 10 km, powierzchnia 360 km²) pochodzi od od szczytu Athos (2 033 m. n.p.m.), który wznosi się w części południowej półwyspu, rzucając swój cień na okalające go Morze Egejskie. W starożytności półwysp nazywano Akti (Ακτή), ale stopniowo już od czasów Herodota (V w. p.n.e.) upowszechniła się nazwa Athos. Najprawdopodobniej pierwsi asceci, wypędzeni ze Środkowego Wschodu i Egiptu przez arabskich najeźdźców, osiedlili się przy kanale skonstruowanym w 481 r. p.n.e. przez Kserksesa, króla Persji. Jednakże historycznie pierwsi pustelnicy, wygnani przez najeźdźców arabskich z Olimpu Bityńskiego, Latry, góry Kiminos, Salonik i Kawali, zaczęli się osiedlać na półwyspie około 800 r. Wśród przybyszów byli również zwolennicy kultu ikon, uciekając przed prześladowaniami ikonoklastów. Św. Atanazy († 1000 lub 1003) w 963 r., przy udziale cesarza bizantyjskiego Nicefora Fokasa († 969), ufundował w południowo-wschodniej części półwyspu najstarszy monaster Wielką Ławrę (*Μονή Μεγίστης Λαύρας*) - (pop. W. [B.] DOROSZKIEWICZ, *Monastycyzm na Świętej Górze Athos*, w: *Święta Góra Athos w kulturze Europy: Europa w kulturze Athosu*, M. Kuczyńska (red.), Gniezno-Poznań 2009, s. 10-20; M. MIRONOWICZ, *Monastery na Św. Górze Athos do 1453 roku*, Białystok 2015, s. 23-25).

³ Wspólnota monastyczna po dzień dzisiejszy ma charakter międzynarodowy, a Wielką Ławrę oprócz Greków zamieszkiwali również Ormianie, Gruzini, Rusini oraz łacinnicy. Politycznie góra Athos, początkowo znajdująca się w rękach Bizantyjczyków, następnie w latach 1204-1424 przechodząca z rąk do rąk, ostatecznie od 1424 r. do 1912 r. znalazła się w granicach Imperium Osmańskiego. Wraz z założeniem w 1536 r. monasteru Stawronikita, liczba autonomicznych athoskich monasterów ustabilizowała się na 20. Góra Athos, po opuszczeniu Macedonii przez Turków, została w dniu 2 października 1912 r. włączona do Królestwa Grecji, które na mocy traktatu z Lozanny z 1923 r. zobowiązało się do zachowania dotychczasowego prawnego statusu góry Athos. (M. MIRONOWICZ, *Monastery*, s. 23-25; A. RÓŻYCKA-BRYZEK, *Athos*, w: O. JUREWICZ (red.), *Encyklopedia kultury bizantyjskiej*, Warszawa 2002, s. 58-61).

⁴ А. СТОЙКОВА, *Жените и Света гора Славянски литературни и фолклорни свидетелства*, w: M. Kuczyńska (red.), *Święta Góra Athos*, s. 259.

nazywać «Świątą Górą» [M.B]⁵.

Athos, jako ziemia znajdująca się pod szczególnym patronatem Najświętszej Dziewicy, pozostaje wolna od wszystkiego, co miałyby charakter „żeński”; z wyjątkiem kotek ze względu na ich bezdyskusyjną użyteczność w zwalczaniu plagi myszy oraz kur, znoszących jajka, wchodzące w skład beźmięsnej mniszej diety⁶.

1. *Status quaestionis*

Przedmiotem tego studium będzie zakaz wstępu kobiet na górę Athos (ἄβατον) w kanoniczym prawie bizantyjskim od IX do XIX w., tzn. od publikacji *σινίλλιον* w 883 r. przez cesarza Bazylego I († 886) do publikacji postanowień synodalnych patriarchy Grzegorza V w 1806 r. Analizowany okres obejmuje źródła kanonicznego prawa bizantyjskiego powstałe od pierwszej złotej bulli wydanej na rzecz mnichów Athonitów po włączenie góry Athos do Królestwa Grecji w 1912 r. Literatura przedmiotu powstała między innymi w języku polskim⁷, angielskim⁸, bułgarskim⁹,

⁵ ΓΡΗΓÓΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜÁS, *Βίος Αγίου Πέτρου Αθωνίτου*, w: J.-P. MIGNE (red.), *Patrologia Graeca*, t. 150, Lutetiae Parisiorum 1863, kol. 1005 B.

⁶ Republika mnichów powstała na mocy statutu konstytucyjnego z 1924 r., następnie ratyfikowanego w 1926 r. przez Patriarchat Ekumeniczny w Konstantynopolu oraz parlament Królestwa Grecji. Terytorium Półwyspu Athoskiego stanowi „samorządną część państwa greckiego” podzieloną pomiędzy 20 „sui iuris” cenobitycznych lub idiorytmicznych monasterów. Mnisi w monasterach cenobitycznych wszystko mają wspólne, pozostając pod władzą wybieralnego przez siebie igumena. Natomiast w idiorytmicznych monasterach, mnisi pracując własnymi rękoma na utrzymanie, zarządzani są przez komitet i zgromadzenie starców. Każdemu z tych monasterów administracyjnie podlegają mnisi, którzy żyją w skitach, samotnie w kielliach, kaliwach oraz hezychasterionach (pustelniach). Republika mnichów zarządzana jest przez Świętą Radę, złożoną z przedstawicieli 20 monasterów, rezydującej w Karies; znajduje się tu najstarszy na Athosie kościół, Protaton (Πρωτάτων) z 1 poł. X w., który poświęcono Zaśnięciu Najświętszej Maryi Panny (W. CERAN, *Idiorytmia*, w: O. JUREWICZ (red.), *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, Warszawa 2002, s. 215).

⁷ P. CABAN (Filozofická fakulta, Katolícka univerzita v Ružomberku) opublikował artykuł, poruszający kwestię relacji kobiety i góry Athos jedynie pobocznie, w języku angielskim w polskojęzycznym teologicznym czasopiśmie: «*Miejsce, do którego żadna kobieta nigdy nie weszła [...]*». *Unikatowe duchowe dziedzictwo Półwyspu Athos w kontekście historii i współczesności*, „Polonia Sacra” 21 (2017), nr 3, s. 5-26. Monografię analizowanego problemu badawczego w ujęciu popularno-naukowym opublikował: RAFAŁ DYMZYK, *Kobiety Świętej Góry Athos. Nieobecna Obecność*, Poznań 2017, ss. 227. Bogatą problematykę athoską porusza między innymi praca zbiorowa: M. KUCZYŃSKA (red.), *Święta Góra Athos w kulturze Europy: Europa w kulturze Athosu*, Gniezno 2009, ss. 332.

⁸ A.-M. TALBOT, *Women and Mt Athos*, w: A. BRYER, M. CUNNINGHAM (red.), *Mount Athos and Byzantine Monasticism: Papers from the Twenty-eighth Spring. Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1994*, Aldershot 1998, s. 67-79; I. M. KONIDARIS, *The Mount Athos Avaton*, „Revue Hellénique de Droit International” 53 (2000), s. 215-226; C. K. PAPAETHANAS, *The Enclosure of Mount Athos in the Framework of Gender Discrimination*, „Kanon” 16 (2000), s. 265-284.

⁹ A. СТОЙКОВА, *Женуме*, s. 258-266.

greckim¹⁰, niemieckim¹¹ i rosyjskim¹². W literaturze polskiej, jak do tej pory, brakowało opracowania naukowego poświęconego genezie *ἄβατον* w tradycji atthonickiej w ujęciu historyczno-prawnym¹³. Hipotezą badawczą niniejszego artykułu będzie teza, że *ἄβατον* swoimi korzeniami sięga przywilejów cesarskich, które mnichom atthonickim gwarantowały immunitety podatkowe i administracyjne. Przywileje te miały służyć zapewnieniu wolności mnichom atthonickim w prowadzeniu życia monastycznego zgodnie z normami bizantyjskich typikonów¹⁴.

2. Etymologia *ἄβατος/ἄβατον*

Dosłownie przymiotnik *ἄβατος, -ος, -ον* (w starożytnej grece) = *ἄβατος, -η, -ο* (w nowożytnej grece) oznaczał: nietknięty (opuszczony) [*untrodden*], niedostępny (o prawdzie i ludziach oraz rzeczach) [*inaccessible*] oraz tajny [*privy*]¹⁵. Termin

¹⁰ Γ. Δ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, *Η συνταγματικότητα της απαγορεύσεως εισόδου γυναικῶν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος*, „*Νέα Ἐστία*” 75 (1964), s. 98-110; ΣΤ. ΙΩΣ. ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ, *Τὸ πρόβλημα τοῦ ἀβάτου τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, Θεσσαλονίκη 1969; Χ. Κ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Τὸ ἀβάτο τοῦ Ἁγίου Ὄρους στις γυναῖκες*, „*Ἀρμενόπουλος*” 33 (1979), s. 80-87; Γ. Α. ΠΟΥΛΗΣ, *Τὸ ἀβάτο τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ ἡ ποινικοποίηση τῆς παραβίασής του με τὸ ν.δ. 2623/1953*, „*Ἀρμενόπουλος*” 2 (1981), s. 169-181; [Β.Α.], *Τὸ ἀβάτον τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ ἡ Συνθήκη Σένγκεν*, Ἅγιον Ὄρος Ἀθῶν 1997; [Β.Α.], *Ἅγιον Ὄρος: Ὁ πολυσυζητημένος θεσμός τοῦ ἀβάτου καὶ πότε παραβιάστηκε*, <https://www.romfea.gr/afieromata/16726-agion-oros-o-polusuzitimenos-thesmos-tou-abatou-kai-pote-parabiastike> [14.11.2023]; Π. ΡΑΦΑΗΛ, *Ἡ ἱστορικὴ καὶ συνταγματικὴ θεμελίωση τοῦ Ἀβάτου τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, <https://www.arthro-13.com/news/i-istoriki-kai-syntagmatiki-themeliosi-toy-avatoy-toy-agiou-oroy/> [14.11.2023].

¹¹ J.-L. VAN DIETEN, *Abaton*, w: P. WIRTH I IN. (red.), *Reallexikon der Byzantinistik*, t. 1, Amsterdam 1968, s. 50-84.

¹² ДИОНИСИЙ (ШЛЕНОВ), *Понятие «аватон» (ἄβατον) в христианской литературе и византийской монашеской традиции*, „*Богословский вестник*” 22-23 (2016), nr 3-4, s. 264-297.

¹³ W. [B] DOROSZKIEWICZ, *Monastycyzm*, s. 258-266.

¹⁴ Typikon *sensu lato* to zbiór przepisów określających administracyjną organizację i zasady funkcjonowania cenobitycznego monasteru oraz obrzędy liturgiczne w nim celebrowane. Natomiast typikon *sensu stricto* stał się synonimem umownego terminu oznaczającego szeroką gamę statutów fundacji: testamentów (*διαθήκη*), zarysów (*υποτύπωση*), instytucji (*θεσμός*), układów (*διάταξη*), memorandumów (*υπόμνημα*). Około 50 takich dokumentów zachowało się, z których większość pochodzi sprzed XIV w. Piętnaście z nich dotyczy fundacji monasterów w Konstantynopolu, osiemnaście z nich dotyczy monasterów w Grecji (w tym na górze Athos), pozostałe dotyczą monasterów rozsianych na rozległych obszarach Azji Mniejszej, Cypru, Syrii i Palestyny, północnych Bałkanów i Italii. Każda wspólnota monastyczna potrzebowała zbioru norm, które regulowałyby życie monastyczne. Niektóre z typikonów, które obowiązywały na przykład w monasterze Euergetis (*Ἐὐεργέτης*) w Konstantynopolu, zostały przyjęte przez inne monastery. Typikony różnią się znacznie pomiędzy sobą tak pod względem długości, formy jak i samej treści. Zazwyczaj regulowały wybory przełożonego i mianowanie pozostałych urzędników monasteru; zawierały również normy dyscyplinarne. Niektóre z nich zawierały również biografię fundatora oraz inwentarz majątku ruchomego i nieruchomego. Typikony stanowią bezcenne źródło informacji na temat funkcjonowania danej wspólnoty monastycznej, majątku, instytucji dobroczynnych, diety mnichów, odzieży, używanych ksiąg i naczyni liturgicznych oraz jakości oświecenia. Typikony zawierały idealny opis życia monastycznego, który nie zawsze szedł w parze z realnym jego stanem. A.-M. TALBOT, *Typikon, Monastic*, w: A. P. KAZHDAN I IN. (RED.), *The Oxford dictionary of Byzantium*, t. 3 [*Nike - Zyg*], New York 1991, s. 2123.

¹⁵ G. W. H. LAMPE, *A patristic Greek lexicon*, Oxford 1961, s. 1.

ἄβατος, -ον to derywat czasownika βαίνω, oznaczającego: „chodzę” lub „chodzę pewnym krokiem, opierając się”; stąd również od tego czasownika pochodziły dwa rzeczowniki: βάσις (kroczenie, ruch [going, movement] dolna część, podstawa [lower part, basis], fundacja [foundation])¹⁶. Przymiotnik ἄβατον oznaczał coś tajemniczego, niedostępnego, świętego, nietykalnego i wyjątkowego¹⁷. Należy również zauważyć, że ten sam rdzeń posiadał jego antonim, rzeczownik διάβασις, -εως (przejście), (dostęp), będącego derywatem czasownika διαβαίω („stąпам”, „chodzę” lub „stoję z rozstawionymi nogami”, „przejeżdżam rów lub rzekę”)¹⁸.

W starożytnej Grecji termin ἄβατον oznaczał przestrzeń poświęconą bogom chronioną zakazem naruszania przez postronne osoby. Zakaz ten opierał się na teologicznym rozumieniu czystości miejsc kultycznych w społecznym kontekście wykluczenia kobiet z życia społecznego, politycznego i religijnego. Starożytni Grecy wierzyli, że ἄβατον był związany z miejscem, które zamieszkiwały bóstwa i w którym zostały ukryte ich posągi lub przedmioty kultu. Przedmioty te były wystawiane na widok publiczny tylko podczas wielkich świąt. Jedynie w wyjątkowych sytuacjach zezwalano na naruszenie ἄβατον różnorodnym kategoriom osób, w tym również i kobietom. Άατον według Pausaniasza w *Wędrownkach po Helladzie* obowiązywał niektóre kategorie osób na stadionach, gdzie odbywały się sportowe zmagania z udziałem mężczyzn¹⁹.

Rzeczownik rodzaju męskiego διάβασις odpowiadał dosłownemu greckim rozumieniu koncepcji Wielkanocy (Πάσχα), które stanowi dosłowne tłumaczenie hebrajskiego rzeczownika פסח [Pesah], oznaczającego przejście. Wielkanoc w mistycznym sensie jest przejściem od grzechu do cnoty, od grzeszności do świętości, od namiętności do beznamiętności. A termin ἄβατον w sensie liturgicznym w takim przypadku oznaczał niedostępność sanktuarium przede wszystkim dla grzeszników²⁰.

¹⁶ Там же, s. 293.

¹⁷ ДИОНИСИЙ (ШЛЕНОВ), *Понятие «аватон» (ἄβατον)*, s. 266.

¹⁸ G. W. H. LAMPE, *A patristic Greek lexicon*, s. 344.

¹⁹ PAUSANIAS, *Graeciae Descriptio* 6.20.9: „Εἰ τοῦτου καθεζομένη τοῦ βομοῦ θεᾶται γυνή τὰ Ὀλύμπια, ἱέρεια Δήμητρος Χαμῦνης, τιμὴν ταύτην ἄλλοτε ἄλλην λαμβάνουσα παρὰ Ἡλείων. παρθένους δὲ οὐκ εἴργουσι θεᾶσθαι. πρὸς δὲ τοῦ σταδίου τῷ πέρατι, ἣ τοῖς σταδιαδρομοῖς ἄφεις πεποίηται, Ἐνδυμίανος μνημα ἐνταῦθα λόγῳ Ἡλείων ἐστίν” (M. H. ROCHA-PEREIRA [red.], *Pausaniae Graeciae descriptio*, t. 2, *Libri V- III*, Leipzig 1990, s. 127, ww. 4-10); tłumaczenie polskie: „Naprzeciwko hellanodików wznosi się ołtarz z białego marmuru. Na nim zasiada kobieta i przygląda się igrzyskom olimpijskim. To kapłanka Demeter Chamyne. Ten zaszczyt otrzymuje od Elejczyków coraz to inna kobieta. Dziewczętom nie jest wzbronione oglądanie igrzysk. Na krańcu stadionu, gdzie urządzono miejsce startowe dla biegaczy, jest grobowiec Endymiona, wedle tradycji elejskiej” (PAUSANIAS PERIEGETES, *Na olimpijskiej bieżni i w boju: z Pausaniasza Wędrownki po Helladzie księgi V, VI, i IV*, tł. z jęz. grec. i oprac. J. NIEMIRSKA-PLISZCZYŃSKA, Wrocław 1968, s. 234).

²⁰ ДИОНИСИЙ (ШЛЕНОВ), *Понятие «аватон» (ἄβατον)*, s. 266.

3. Prawodawstwo wczesnego monastycyzmu bizantyjskiego

Termin *sensu lato* kanoniczno-dyscyplinarny *ἄβατον* w okresie późno-bizantyjskim w terminologii athonickiej oznaczał zbiór zwyczajowych zakazów i nakazów, które regulowały różnorodne kwestie obyczajowe i prawne. Złamanie ich zagrożone było sankcją. Natomiast *sensu stricto* termin *ἄβατον* oznaczał surowy zakaz wstępu kobiet na górę Athos, który obowiązuje na terytorium Republiki Mnichów do dnia dzisiejszego, którego egzekucja została powierzona organom Republiki Greckiej²¹.

Zakaz wstępu kobiet na górę Athos należy rozpatrywać w kategoriach sfer *sacrum* i *profanum*, które odnoszą się z jednej strony do wielkiej tradycji duchowej monastycyzmu a z drugiej do norm prawnych. System prawny góry Athos kształtował się przez tysiąc lat, a współcześnie obowiązujące normy prawne zostały jedynie potwierdzone *status quo ante* przez greckiego ustawodawcę. W tym przypadku sfera *sacrum* została zarezerwowana dla mężczyzn, a zamknięta dla kobiet. Wynika to z syryjskiego zwyczaju rozdziału płci w życiu społeczno-religijnym²². Zatem *ἄβατον*, często postrzegany jako przywilej Świętej Góry, jest słusznie uważany za czynnik decydujący o zachowaniu jej duchowego charakteru. W żaden sposób nie sugeruje to mizoginizmu ani pozbawionego szacunku poniżania płci żeńskiej. Racjonalne jest więc skupienie się na całkowitej koncentracji wspólnoty monastycznej na tym, co jest niezbędnym²³.

Stanowiło to również gwarancję zachowania pierwszego i najważniejszego z trzech ślubów monastycznych: ślubu czystości. W ten sposób przeciwdziałano praktykom, szczególnie popularnych wśród messalian, związanym z podwójnymi monasterami, gdzie zarówno mniszki jak i mnisi zamieszkiwali „pod jednym dachem”²⁴.

W *Apotegmach* czytamy, że nawet „cień” kobiety mógł wywołać u niedoświadczonego anachorety pokusę nieczystości. „Mówiono o pewnym starcu, że przechadzając się drogą, znalazł podeszwę kobiecego sandału (*ἵχνος γυναικὸς ἐν τῇ ὁδῷ*: «ślad stopy kobiety na drodze» [M.B.]) i ukrył tę podeszwę, mówiąc: «Żeby który brat nie zobaczył i nie doznał pokusy»²⁵.

²¹ R. ДУМЦЫК, *Kobiety*, s. 49.

²² *Tamże*, s. 50-51.

²³ D. E. CONOMOS, G. SPEAKE, *Mount Athos, the Sacred Bridge: The Spirituality of the Holy Mountain*, Oxford 2005, s. 22; tłumaczenie polskie: R. ДУМЦЫК, *Kobiety*, s. 50.

²⁴ ДИОНИСИЙ (ШЛЕНОВ), *Понятие «аватон» (ἄβατον)*, s. 269.

²⁵ SZ. HIŻYŃSKI (red.), *Apotegmaty Ojców Pustyni*, t. 4, *Zbiór anonimowy*, Kraków 2013, nr 394 (1394), s. 291.

Zakaz wstępu kobiet wprowadzono na grecką wyspę Patmos, a od XIV w. kobiety nie mogły wchodzić do męskich monasterów zwanych Meteorami w Tesalii oraz na Olimpie w Bitynii, gdzie można było zakładać wyłącznie męskie monasterium²⁶. Chociaż na Meteorach obok męskich monasterów założono również żeński monaster²⁷.

4. Prawodawstwo justyniańskie

Cesarz Justynian I Wielki († 565) sprawował opiekę nad 67 monasterami w Konstantynopolu i 40 w Chalcedonie. W noweli 133. (539 r.) *Περί Μοναχῶν καὶ Ασκητριῶν καὶ Διαγωγῆς Αὐτῶν: Ο μνιχῶν ἰ ἀσκητῶν ὀραὶ ἰχ zachowaniu* zabronił wchodzenia do monasteru osobom odmiennej płci, zarówno żywym jak i zmarłym. Cesarz zabronił również w tej noweli grzebania zmarłych mężczyzn w żeńskich monasterach i na odwrót kobiet w męskich monasterach. Cesarz dopuszczał zaledwie jeden wyjątek. Otóż w przypadku pochówku kobiety w męskim monasterze dopuszczano wejście do monasteru i uczestnictwo osób, które były odpowiedzialne za przebieg pogrzebu. Jednakże osoby te musiały natychmiast opuścić monaster po pogrzebie. Podczas takiego pogrzebu, oprócz przełożonej i furtianki, nie mogły być obecne pozostałe mniszki²⁸. Cesarz Justynian I Wielki w noweli 123. (546 r.) sprzeciwił się istnieniu monasterów podwójnych, czyli zamieszkałych zarówno przez mężczyzn jak i kobiety²⁹.

5. Prawodawstwo kościelne

W kan. 47. synodu *in Trullo* (691/692) stwierdza się, że „ani niewiasta w klasztorze męskim, ani mężczyzna w żeńskim nie śmiają spać. Albowiem wierni winni być poza wszelkim potknięciem i pokusą i budować życie swoje godnie, bez przeszkody trwając w Panu (1 Kor 7,35). Jeśli uczyni to duchowny, niech będzie pozbawiony urzędu, jeśli laik, niech będzie odłączony od świętej Komunii”³⁰. Również II Nicejski Sobór Ekumeniczny (787 r.) w kan. 18. zabraniał zamieszkiwać kobietom w domach biskupich i męskich monasterach³¹.

²⁶ Zob. ДИОНИСИЙ (ШЛЕНОВ), *Понятие «аватон» (ἄβατον)*, s. 275-278.

²⁷ R. ДУМЦЫК, *Kobiety*, s. 62.

²⁸ Nov. 133: JUSTINIANUS IMPERATOR, *Novellae*, w: R. SCHÖLL, W. KROLL (red.), *Corpus iuris civilis*, t. 3, Cambridge 2014, s. 670, ww. 15-18.

²⁹ Nov. 123: *Tamże*, s. 619, ww. 26-28.

³⁰ Н. ОНМЕ (red.), *Concilium Constantinopolitanum a. 691/2 in Trullo habitum (Concilium Quinisextum)*, Berlin 2013, s. 44; tłumaczenie polskie: A. ZNOSKO, *Kanony Kościoła Prawosławnego*, t. 1, cz. 3, Hajnówka 2000, s. 88.

³¹ A. BARON, H. PIETRAS (red.), *Dokumenty Soborów Powszechnych: tekst grecki, łaciński, polski*, t. 1, *Nicea I, Konstantynopol I, Efez, Chalcedon, Konstantynopol II, Konstantynopol III, Nicea II: (325-787)*, Kraków 2001, s. 372-373.

Jednakże pomimo tych ponawianych nakazów na przełomie VIII i IX w. św. Jan Studyta († 826) ganił niektórych mnichów za ciągle zmiany miejsca zamieszkania i za podejmowane kontakty z kobietami³².

6. Prawodawstwo góry Athos

W archiwum Protatonu zachowała się złota bulla (*σιγίλλιον*)³³ cesarza Bazylego I († 886) wydana w czerwcu 883 r.³⁴ Dokument ten cesarz wystawił w celu rozgraniczenia terenów góry Athos oraz położonego na północnym skraju Półwyspu Athoskiego monasteru Ieryssoz ufundowanego przez Jana Kolowosa. Najprawdopodobniej beneficjentem stał się monaster Kolowos. Wówczas to ten monaster, a nie monastery athoskie, miał na tyle poważne znaczenie, żeby wysłać do cesarza poselstwo z prośbą o wydanie bulli. Złota bulla zabraniała cesarskim urzędnikom dowolnego szczebla pobierania podatków od Athonitów, wstępu i wypasu owiec oraz pozostałych pasterskich zwierząt na półwyspie. Bulla w ten sposób zagwarantowała Athonitom niezależność od zewnętrznej ingerencji³⁵, posiadając fundamentalne znaczenie dla ukonstytuowania się szczególnego statusu prawnego góry Atos³⁶. Tereny należące do góry Athos oraz do monasteru Kolowos złota bulla określała mianem *klasma* (*κλάσμα*), ponieważ te tereny nie nadawały się pod uprawę roślin. Ziemie położone w północno-zachodniej i w południowej części półwyspu odznaczały się jałowością i dlatego od ponad 30 lat nie były użytkowane. Kiedy jednak Athonici, osiedlając się w dolinach, zaczęli uprawiać ziemię, naturalnie zaczęły pojawiać się konflikty z monasterem Kolowos. *Σιγίλλιον* cesarski zagwarantował istnienie na górze Athos

³² THEODORUS STUDITES, *List 450: Τοις ἐν ἄστει ἀδελφοῖς*; GEORGIOS FATOUROS (red.), *Theodori Studitae Epistulae*, t. 2, *Textum* (ep. 71-560), Berlin 2011, s. 636, ww. 11-18.

³³ *Sigllion* (*σιγίλλιον*, liczba mnoga: *σιγίλλια*) był rodzajem dokumentu prawnego publicznie potwierdzanego zwykle pieczęcią z ołowiu. Termin *sigllion* wywodzi się od łacińskiego *sigillum* ("pieczęć"), co wkrótce spowodowało, że w ten sposób zaczęto nazywać dokumenty zaopatrzone pieczęcią. Pierwszym bizantyjskim takim dokumentem, był ten wydany przez kancelarię cesarską w 883 r. *Sigllion* pozostawał w użyciu urzędników cesarskich niższego szczebla, w tym poborców podatkowych i sędziów, a także gubernatorów prowincji. Wyłącznie cesarski *Sigllion* był sporządzany czerwonym tuszem, opatrywany złotą pieczęcią (*χρυσόβουλλο σιγίλλιο*) i menologem (*μηνολόγημα*). Menologem był klauzulą datowania używaną między innymi w sigllionach: zawierał miesiąc i wskazanie (ale nie dnia), zawsze był pisany własnoręcznie przez wystawcę; pełnił zatem funkcję podpisu. Tylko cesarzowi przysługiwał przywilej posługiwania się czerwonym atramentem w sporządzaniu menolognu. Zwyczaj sporządzania cesarskich sigllionów podupadł w XI w., z którego zachowało się jedynie tylko kilka tego typu dokumentów. (N. OIKONOMIDES, *Sigllion*, w: *The Oxford dictionary of Byzantium*, s. 1893-1894).

³⁴ Egzemplarz zachowany datowany jest według dotychczasowych badań na XII w. (D. PAPACHRYSSANTHOU [red.], *Actes du Prôtaton*, t. 1, Paris 1975, s. 177-181).

³⁵ A. V. NIKOPOULOS, *The Design of the Old Status of Mount Athos*, t. 1, *The Byzantine Era (8th century - beginning of 15th c.)*, Thessaloniki 2021, s. 66.

³⁶ *Tamże*, s. 59.

trzech form życia monastycznego: pustelniczej (anachoreckiej), półpustelniczej prowadzonej w skitach i cenobitycznej (oraz idorytmicznej)³⁷. Górę Athos mogli odtąd zamieszkiwać wyłącznie mnisi, wykluczając tym samym pasterzy, kobiety oraz pozostałe osoby świeckie³⁸.

Ponadto należałoby wymienić typikony, które ukształtowały prawną tradycję ἄβατον. Wśród nich pierwsze miejsce zajmuje typikon św. Atanazego z góry Athos (ok. 970 r.), który co prawda nie zawierał żadnej normy prawnej, która zakazywałaby wstępu kobietom na górę Athos, to jednak zawierał zakaz wprowadzania i przebywania samic, eunuchów i niezdyscyplinowanych młodzieńców: „nie będziesz posiadał żadnego zwierzęcia płci żeńskiej, żeby wykorzystywać je do jakichkolwiek prac, ponieważ zrzekłeś się wszystkiego tego, co żeńskie”³⁹. Następnie typikon cesarza Jana I Tzimiskesa (972 r.), nazywany *Τράγος* od skóry kozła, na której go zredagowano, zakazywał przyjmowania młodych mężczyzn bez zarostu i eunuchów, którzy przybywaliby na górę Athos, żeby zostać mnichami, chyba że inaczej zarządziłby protos i opaci monasterów (art. 16). Ponadto w typikonie zabroniono importu zwierząt (art. 22) i zakazywano posiadania przez opatów pary wołów; zakaz ten nie dotyczył opata Wielkiej Ławry (art. 23)⁴⁰. Typikon o wymiarach 3,15 m×0,45 m. zawiera 2710 słów, został podpisany przez cesarza Jana I Tzimiskesa, Atanazego opata Wielkiej Ławry oraz 46. opatów pozostałych athoskich monasterów⁴¹. Cesarz bizantyjski Konstanty VIII Monomach wydał w 1045 r. drugi athoski typikon, regulujący status Athosu, w którym po raz pierwszy użyto terminu Święta Góra (*Ἅγιον Ὄρος*)⁴². Typikon ten w art. 1 stwierdza: „jest absolutnie zakazane, by tonsurę otrzymał eunuch lub jakakolwiek młoda osoba bez brody; jest również zakazane udzielić im schronienia w jakimkolwiek monasterze albo celi. Wszyscy tacy muszą zostać odesłani ze Świętej Góry”⁴³. Zakaz dotyczył również samic zwierząt, które można było wypasać jedynie poza górą Athos. Wyjątek stanowiła Wielka Ławra, której przyznano prawo wypasu krów w odległości 12 km. od monasteru (art. 3 i 4)⁴⁴. Jedną z głównych przyczyn wydania tej cesarskiej

³⁷ A. B. ΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Πετρος ο Αθωνιτης - Η τεκμηριωση του πρωιμου μοναχισμου και των νομικων θεσμων στον Αρχαικο αθωνα*, „Κοσμος/Cosmos” 6 (2019), s. 298; M. MIRONOWICZ, *Monastery*, s. 38-41.

³⁸ W. (B.) DOROSZKIEWICZ, *Monastycyzm*, s. 10-11.

³⁹ PH. MEYER (red.), *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster: Grösstentheils zum ersten Male*, Leipzig 1894, s. 113, ww. 15-16; tłumaczenie polskie: R. DYMZYK, *Kobiety*, s. 63.

⁴⁰ PH. MEYER, *Die Haupturkunden*, s. 147, ww. 5-15.

⁴¹ [B.A.], Ἅγιον Ὄρος.

⁴² W. (B.) DOROSZKIEWICZ, *Monastycyzm*, s. 12.

⁴³ Tłumaczenie za: R. DYMZYK, *Kobiety*, s. 60.

⁴⁴ PH. MEYER, *Die Haupturkunden*, s. 156, ww. 12-17; s. 157, ww. 9-13.

konstytucji był zamiar pozbycia się z Athosu pasterzy wołoskich, wędrujących po Bałkanach ze swymi trzodami i żonami, które wprowadzały obyczajowy zamęt. Szacuje się, że grupy tych pasterzy liczyły około trzystu osób, a wędrujące z nimi kobiety ubierały się na sposób męski. Kobiety te trudniły się wypasem trzody oraz podejmowały się wykonywania prac, również wewnątrz murów athoskich monasterów. Doszło do kilku niemoralnych incydentów z udziałem mnichów⁴⁵.

Również *Τόμος καί Τύπος Πρωτάτων* (1394 r.) zabraniał wprowadzania wszystkiego co żeńskie⁴⁶. Następnie dzięki wysiłkom charyzmatycznego hieromnicha Izaaka, będącego protosem Świętej Góry na pocz. XIV w., zostały wytyczone ścisłe granice oddzielające terytorium góry Athos od reszty bizantyjskiego terytorium, jednocześnie potwierdzając definitywny zakaz wstępu kobiet⁴⁷. Ze względu na poddanie się Turkom bez walki góry Athos, mnisi, po zajęciu Salonik przez Turków w 1430 r. i zdobyciu Konstantynopola w 1453 r., otrzymali potwierdzenie wszystkich swoich dotychczasowych przywilejów, w tym również zakazu wstępu kobiet⁴⁸. O sile obowiązującego zakazu wstępu kobiet na górę Athos świadczy fakt, że nie uległ on zmianom pod panowaniem tureckim i był ciągle przestrzegany, chociaż źródła prawne o nim milczą. Natomiast wzmiankowano nadal o zakazie wstępu eunuchów i mężczyzn bez zarostu na górę Athos. Wśród źródeł prawnych athoskich, powstałych pod panowaniem tureckim, należy wymienić: *σινίλλιον* patriarchy Joachima I (1498 r.), typikon patriarchy Jeremiasza II (1574 r.) oraz postanowienia synodalne patriarchy Grzegorza V (1806 r.)⁴⁹.

7. Granice góry Athos

W celu wytyczenia granic przeprowadzono postępowanie procesowe, które przeprowadzili strategos Katakalos, arcybiskup Salonik Grzegorz, protospafarios Tomasz, Zoitoses, sędzia okręgu Saloniki i nadzorca Tomasz. Stronami postępowania byli mnisi athoscy oraz mieszkańcy miejscowości Ierissy. Athonici rościli sobie prawo do przedmieść Ierissy na podstawie złotej bulli cesarza Bazylego z 883 r. Na podstawie decyzji składu sędziowskiego, nadzorca Tomasz wyznaczył linię graniczną pomiędzy terenami athoskimi a należącymi do Ierissy. Kopia tego demarkacyjnego dokumentu zachowała się pod nazwą *Θωμα [...] του Τζουλα*

⁴⁵ R. ДУМЦЫК, *Kobiety*, s. 61; W. (B.) DOROSZKIEWICZ, *Monastycyzm*, s. 12; Στ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Θεσσαλονικιά μελετήματα*, Θεσσαλονίκη 1939, s. 46.

⁴⁶ Ph. MEYER, *Die Hauptturkenden*, s. 199, ww. 14-18.

⁴⁷ W. (B.) DOROSZKIEWICZ, *Monastycyzm*, s. 14.

⁴⁸ *Tamże*, s. 15.

⁴⁹ Дионисий (Шленов), *Понятие «аватон» (ἄβατον)*, s. 281-282.

z maja 942 r.⁵⁰ Ponadto wprowadzanie przez mieszkańców Ierissy zwierząt na ziemie monasterskie zostało obwarowane następującymi warunkami: mieszkańcy musieli uzyskać pozytywną opinię od mnichów oraz pasterze nie mogli przebywać na terenach monasterskich na stałe. Athonici, ponieważ nie byli zadowoleni z zaproponowanej granicy przez nadzorcę Tomasza, dlatego odwołali się od tej decyzji do cesarza Romana I Lekapenos († 948)⁵¹.

Cesarz, w wyniku interwencji Athonitów, wysłał w 943 r. nową komisję. Strategos Katakalos wyznaczył granicę według linii wyznaczonej poprzednio przez nadzorcę Tomasza. Jednakże, pomimo wyznaczenia granicy, nadal dochodziło do konfliktów. W celu położenia kresu ciągłym konfliktom strony w 982 r., za panowania cesarza Bazylego II Bułgarobójcy († 1025), podpisały porozumienie, potwierdzające przebieg granicy z maja 942 r. Dokument z 1301 r. z monasteru Iwiron zawiera szczegółowy opis północnej granicy góry Athos⁵².

8. Historyczna obecność kobiet

Tradycja athoska zna opowieść o legendarnym partycypowaniu w 382 r. gorliwej chrześcijanki cesarzowej Elii Galii Placydii († 450)⁵³, córki cesarza Teodorzusza I Wielkiego († 395), w pracach remontowych prowadzonych w monasterze Watopedi. Została jednak zmuszona do opuszczenia Athosu, ponieważ usłyszała głos Dziewicy Maryi, która oświadczyła jej, że góra Athos stanowi Jej własność i żadna inna kobieta, oprócz Niej, nie może postawić na niej nawet stopy⁵⁴. Zbiorowe wjazdy kobiet na górę Athos miały miejsce w okresie od VII do IX w., kiedy to osiedlali się na tych terenach Righinowie i Saugudatowie⁵⁵.

Alice-Mary Talbot przeanalizowała całą serię transakcji zawieranych pomiędzy mnichami athoskimi a kobietami, które pragnęły w okresie bizantyjskim partycypować w sposób materialny w duchowości poprzez dokonywanie donacji i przysporzeń materialnych czynionych na rzecz mnichów⁵⁶.

⁵⁰ BERLIN-BRANDENBURGISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN, *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, Datensatz 19375/21671, <https://xmlpublic.bbaw.de/legacy/apps/pmbz/scripts/browse.xql?position=19375#> [14.11.2023].

⁵¹ M. MIRONOWICZ, *Monastery*, s. 52-54.

⁵² *Tamże*, s. 55.

⁵³ Pop. D. KASPRZAK, *Galla Placydia - władczyni Zachodu w epoce barbarzyńców*, „*Studia Laurentiana*” 4 (2004), nr 2, s. 199-216.

⁵⁴ St. I. OOST, *Galla Placidia Augusta: A biographical essay*, Chicago 1968, s. 27-29, 40-41.

⁵⁵ [B.A.], Ἀγίων Ὄρος.

⁵⁶ A.-M. TALBOT, *Searching for Women on Mt. Athos: Insights from the Archives of the Holy Mountain*, „*Speculum*” 87 (2012), nr 4, s. 995-1014.

W połowie XIV w. Półwysep Chalcydycki na około 30. lat (1342-1371) wszedł w skład serbskiego państwa cara Stefana Uroša IV Dušana († 1355). Jego żona, caryca Helena († 1374), wraz z małoletnim synem Urošem, ponoć przebywała na górze Athos w latach 1347-1348. Prawdopodobnie rodzina królewska uciekła na Półwysep Chalcydycki w obawie przed szerzącą się epidemią dżumy. Według jednej wersji podania caryca odwiedziła wszystkie istniejące wówczas monaster, według innej tradycji widziała jedynie z daleka monaster Chilandar. Według legendy caryca Helena była owinięta od stóp do głowy i zanoszona do monasteru, aby nawet nie zdołała postawić swej stopy na Athosie, pozostając niedostrzeżoną dla mnichów. Podczas tego (około 9-miesięcznego) pobytu carska para odwiedziła kilka monasterów, które obdarowała, w tym najhojniej monaster Chilandar. Carycę Helenę uznano za drugą fundatorkę Kelli Karejskiej św. Sawy na górze Athos, co wyrażało się w czasowym korzystaniu przez nią z prawa do udziału w mianowaniu starca. Przywilej ten caryca Helena zachowała przez pewien czas nawet po śmierci męża, która nastąpiła w 1355 r. Caryca Helena, wzorując się na cesarzowych bizantyjskich, wspierała materialnie athoskie monaster, zakupując książki do ich bibliotek. Nie wszystkim jednak w smak był ten pobyt carycy Heleny na górze Athos i dlatego wydaje się, że z tego powodu car Stefan Uroš IV Dušan, jako jedyny władca z serbskiej dynastii Nemaniczów, nie został kanonizowany przez Kościół prawosławny⁵⁷.

Istnieje również podanie, że Mara Branković († 1487), serbska księżniczka, żona sułtana tureckiego Murada II († 1451), po upadku Konstantynopola w 1453 r., zamierzała odwiedzić monaster św. Pawła, aby ofiarować relikwie Trzech Króli⁵⁸.

W czasach nowożytnych doszło do kilku naruszeń *ἄβατον*, wśród których należy wymienić obecność żony brytyjskiego ambasadora Stratforda Canninga w 1850 r. na górze Athos, co spotkało się ze zdecydowaną kontestacją mnichów⁵⁹.

Zakończenie

Starożytna instytucja *ἄβατον* swoje źródła czerpie z anachoretyzmu i wczesnego monastycyzmu bizantyjskiego, prawodawstwa justyniańskiego, ustawodawstwa synodalnego i soborowego oraz norm starożytnego greckiego prawa odnoszącego się do niektórych sanktuariów. Początkowo ten zakaz miał charakter prawa zwyczajowego, który następnie przyjęto do źródeł prawa pozytywnego. Początkowo *ἄβατον* obejmował zakaz wstępu eunuchów, mężczyzn bez zarostu oraz samic wszystkich zwierząt, z wyjątkiem kotek i kur, na górę Athos.

⁵⁷ А. СТОЙКОВА, *Жените*, s. 262-263.

⁵⁸ [B.A.], *Ἀγιον Όρος*.

⁵⁹ R. ДУМЦЫК, *Кобиты*, s. 67.

Następnie zakaz ten rozszerzono na kobiety. Obecność wołoskich pasterzy, łącznie z kobietami, na górze Athos przyczyniła się do powstania skandali obyczajowych z udziałem mnichów, co bezpośrednio przyczyniło się do wprowadzenia zakazu wstępu kobiet. Jednakże od strony formalno-prawnej początków niezależności góry Athos, a więc w tym i ἄβατον, należy przede wszystkim upatrywać w immunitetach podatkowych i administracyjnych wydawanych przez cesarzy bizantyjskich na rzecz athoskich mnichów w postaci złotych bulli i typikonów. Miały one zagwarantować społeczności mniszej niezależność i swobodę w prowadzeniu życia według norm prawa bizantyjskiego.

Streszczenie

Celem tego artykułu jest przeanalizowanie historycznej genezy zakazu wstępu kobiet na górę Athos w źródłach bizantyjskiego prawa kanonicznego (IX-XIX w.). Autor stawia hipotezę, że zakaz ten zasadniczo wyrósł z immunitetów podatkowych udzielanych mnichom przez cesarzy bizantyjskich (IX-XI w.). Początkowo zakaz ten dotyczył wszystkiego co żeńskie, a dopiero później zakazem tym objęto kobiety. Historycznie wprowadzenie tego zakazu miało związek z obecnością pasterskich rodzin wołoskich z kobietami na górze Athos, z którymi mnisi łamali wstrzemięźliwość seksualną. Początkowo ἄβατον miał charakter prawa zwyczajowego, a dopiero później został przyjęty przez prawo pozytywne. Źródła prawa w okresie panowania tureckiego nie wspominały już więcej *expressis verbis* o zakazie wstępu kobiet na górę Athos, ponieważ nie dochodziło najwidoczniej w tym okresie do poważniejszych naruszeń tego zakazu.

Summary

Inaccessibility for women (ἄβατον) to Mount Athos in Byzantine canon law (9th-19th centuries): A historical and legal study

The aim of the article is to analyze the historical origins of inaccessibility for women to Mount Athos in the sources of Byzantine canon law (9th-19th centuries). The author hypothesizes that this prohibition resulted principally from tax exemptions granted to monks by Byzantine emperors (9th-11th centuries). Initially, this prohibition applied to everything female, only subsequently it applied specifically to women. The historical insertion of this prohibition became linked to the arrival of Wallachian shepherd families, including women, on Mount Athos. It was due to interactions between these women and monks, which violated the monks' practice of sexual abstinence. Initially, „ἄβατον” had the quality of common

law, only later it was accepted by positive law. Ottoman rule, legal sources no longer mentioned „expressis verbis” the prohibition on women’s access to Mount Athos, because evidently no serious violations of this prohibition occurred during this period.

Bibliografia:

[B.a.]. Άγιον Όρος: Ο πολυσυζητημένος θεσμός του άβατου και πότε παραβιάστηκε. Pobrano z: <https://www.romfea.gr/afieromata/16726-agon-oros-opolusuzitimenos-thesmos-tou-abatou-kai-pote-parabiastike> [14.11.2023].

[B.a.]. (1997). Το άβατον του Αγίου Όρους και η Συνθήκη Σένγκεν, Άγιον Όρος Αθω: Έκδ. Ιερός Μονής Εσφιγμένου.

Baron, A., Pietras, H. (2001). *Dokumenty Soborów Powszechnych: tekst grecki, łaciński, polski*, t. 1, *Nicea I, Konstantynopol I, Efez, Chalcedon, Konstantynopol II, Konstantynopol III, Nicea II: (325-787)*. Kraków: Wydawnictwo WAM.

Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften, *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*. Datensatz 19375/21671. Pobrano z: <https://xmlpublic.bbaw.de/legacy/apps/pmbz/scripts/browse.xql?position=19375#>, [14.11.2023].

Caban, P. (2017). „Miejsce, do którego żadna kobieta nigdy nie weszła [...]”. Unikatowe duchowe dziedzictwo Półwyspu Athos w kontekście historii i współczesności, *Polonia Sacra* 21, nr 3, 5-26.

Ceran, W. (2002). Idiorytmia. W: O. Jurewicz (red.), *Encyklopedia kultury bizantyńskiej* (215). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Conomos, D., Speake, E. G. (2005). *Mount Athos, the Sacred Bridge: The Spirituality of the Holy Mountain*. Oxford: P. Lang.

Dieten, Jan-Louis van. (1968). Abaton. W: P. Wirth i in. (red.), *Reallexikon der Byzantinistik*, t. 1 (50-84). Amsterdam: Hakkert.

Doroszkiwicz, W. (2009). Monastycyzm na Świętej Górze Athos. W: M. Kuczyńska (red.), *Święta Góra Athos w kulturze Europy: Europa w kulturze Athosu* (10-20). Gniezno: Collegium Europaeum Gnesnense. Poznań: Komisja Sławistyczna PAN.

Dymczyk, R. (2017). *Kobiety Świętej Góry Athos: nieobecna obecność – prolegomena*. Poznań: UAM.

Fatouros, G. (2011). *Theodori Studitae Epistulae*, t. 2, *Textum (epp. 71-560)*. Berlin: De Gruyter.

Hiżycki, Sz. (2013). *Apoftegmaty Ojców Pustyni*, t. 4, *Zbiór anonimowy*. Kraków- Tyniec: Wydawnictwo Benedyktynów.

Justinianus Imperator. (2014). *Novellae*. W: R. Schöll, W. Kroll (red.), *Corpus iuris civilis*, t. 3. Cambridge: Cambridge University Press.

Kasprzak, D. (2004). Galla Placydia - władczyni Zachodu w epoce barbarzyńców. *Studia Laurentiana* 4, nr 2, 199-216.

Konidaris, I. M. (2000). The Mount Athos Avaton. *Revue Hellénique de Droit International* 53, 215-226.

Kuczyńska, M. (red.). (2009). *Święta Góra Athos w kulturze Europy: Europa w kulturze Athosu*. Gniezno: Collegium Europaeum Gnesnense. Poznań: Komisja Sławistyczna PAN.

Lampe, G. W. H. (1961). *A patristic Greek lexicon*. Oxford: Clarendon Press.

Meyer, Ph. (1894). *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster: Grösstentheils zum ersten Male*. Leipzig: J.C. Hinrichs.

Mironowicz, M. (2015). *Monastery na Św. Górze Athos do 1453 roku*. Białystok: Libra.

Nikopoulos, A. V. (2021). *The Design of the Old Status of Mount Athos*, t. 1, *The Byzantine Era (8th century - beginning of 15th c.)*. Thessaloniki: Patriarchal Institute for Patristic Studies.

Ohme, H. (2013). *Concilium Constantinopolitanum a. 691/2 in Trullo habitum (Concilium Quinisextum)*. Berlin: De Gruyter.

Oikonomides, N. (1991). Sigillion. W: A. P. Kazhdan i in. (red.), *The Oxford dictionary of Byzantium*, t. 3 [*Nike – Zygo*] (1893-1894). New York, NY: Oxford University Press,

Oost, St. I. (1968). *Galla Placidia Augusta: A biographical essay*. Chicago: University of Chicago Press.

Papachryssanthou, D. (1975). *Actes du Prôtaton*, t. 1. Paris: P. Lethielleux.

Papastathis, C. K. (2000). The Enclosure of Mount Athos in the Framework of Gender Discrimination. *Kanon* 16, 265-284.

Pausanias Periegetes. (1968). *Na olimpijskiej bieżni i w boju: z Pauzanasza Wędrowki po Helladzie księgi V, VI, i IV* (tł. z jęz. grec. i oprac. J. Niemirska-Pliszczyńska). Wrocław: Ossolineum.

Rocha-Pereira, M. H. (1990). *Pausaniae Graeciae descriptio*, t. 2, *Libri V-III*. Leipzig: Teubner.

Różycka-Bryzek, A. (2002). Athos. W: O. Jurewicz (red.), *Encyklopedia kultury bizantyńskiej* (58-61). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Talbot, A.-M. (1991). Typikon, Monastic. W: A. P. Kazhdan i in. (red.), *The Oxford dictionary of Byzantium*, t. 3 [Nike – Zygo] (2123). New York, NY: Oxford University Press.

Talbot, A.-M. (1998). Women and Mt Athos. W: A. Bryer, M. Cunningham (red.), *Mount Athos and Byzantine Monasticism: Papers from the Twenty-eighth Spring. Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1994* (67-79). Aldershot: Variorum.

Talbot, A.-M. (2012). Searching for Women on Mt. Athos: Insights from the Archives of the Holy Mountain. *Speculum* 87, nr 4, 995-1014.

Znosko, A. (2000). *Kanony Kościoła Prawosławnego*, t. 1, cz. 3. Hajnówka: „Bratczyk”.

Γρηγόριος Παλαμάς. (1863). *Βίος Αγίου Πέτρου Αθωνίτου*. W: J.-P. Migne (red.) *Patrologia Graeca*, t. 150 (995-1040). Lutetiae Parisiorum: Migne.

Δασκαλάκης, Γ. Δ. (1964). Η συνταγματικότητα της απαγορεύσεως εισόδου γυναικών εις το Άγιον Όρος. *Νέα Εστία* 75, 98-110.

Νικόπουλος, Α. Β. (2019). Πετρος ο Αθωνιτης - Η τεκμηριωση του πρωϊμου μοναχισμού και των νομικων θεσμων στον Αρχαϊκο αθωνα. *Κοσμος/Cosmos* 6, 295-338.

Παπαδάτος, Στ. Ιωσ. (1969). *Το πρόβλημα του αβάτου του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη: [b.w.].

Παπαστάθης, Χ. Κ. (1979). Το άβατο του Αγίου Όρους στις γυναίκες. *Αρμενόπουλος* 33, 80-87.

Πουλής, Γ. Α. (1981). Το άβατο του Αγίου Όρους και η ποινικοποίηση της παραβίασης του με το ν.δ. 2623/1953. *Αρμενόπουλος* 2, 169-181.

Ραφαήλ, Π. *Η ιστορική και συνταγματική θεμελίωση του Αβάτου του Αγίου Όρους*. Pobrano z: <https://www.arthro-13.com/news/i-istoriki-kai-syntagmatiki-themeliosi-toy-avatoy-toy-agiou-oroys/> [14.11.2023].

Дионисий, (Шленов).(2016). Понятие „аватон” (ἄβατον) в христианской литературе и византийской монашеской традиции. *Богословский вестник* 22-23, nr 3-4, 264-297.

Стойкова, А. (2009). Жените и Света гора Славянски литературни и фолклорни свидетелства. W: М. Kuczyńska (red.), *Święta Góra Athos w kulturze Europy: Europa w kulturze Athosu* (258-266). Gniezno: Collegium Europaeum Gnesnense. Poznań: Komisja Slawistyczna PAN.